

Oversættelser til dansk af ikke-bibelske oldjødiske og oldkristne tekster

En oversigt¹

Af professor, dr. theol. Mogens Müller

Interessen for den antikke jødiske og kristne litteratur, der ikke er indoptaget i de skriftsamlinger, som udgør Bibelen, er støt voksende. Det afspejler sig også i en indsats for at få de vigtigste dele af denne litteratur gjort tilgængelige i dansk oversættelse. Som en selvfølge har en oversættelse af Det Gamle Testaments Apokryfer altid hørt med til den danske Bibel, også selv om denne skriftgruppe delvis har ført en tilbagetrukket tilværelse. Det skete, fordi Det Danske Bibelselskab kom under indflydelse fra The British and Foreign Bible Society, der på grund af sit reformerte skriftsyn ikke ville yde tilskud til bibeludgaver, der medtog disse skrifter. I de udgaver, hvori de var med, fik de tidligere det skudsmål med på vejen, at ”det er: Bøger, som ikke holdes lige med de kanoniske Bøger, dog ere gode og nyttige at læse.” Den nye bibeloversættelse fra 1992 blev da også først rigtig ”komplet”, da den nye oversættelse af Det Gamle Testaments Apokryfer kom med i 1998.

Efter Anden Verdenskrig er imidlertid også de andre skriftgrupper blevet oversat: De gammeltestamentlige Pseudepigrapher, De Apostolske Fædre og nu sidst også Det Nye Testaments Apokryfer. Dertil kan føjes de ”biblioteker”, der først er blevet fundet efter Anden Verdenskrig, nemlig det gnostiske bibliotek fra Nag Hammadi, der blev fundet i 1945, samt Dødehavsskrifterne, der dukkede op i 1947 og de følgende år. Endelig er også en række kirkefædre-værker samt enkelte gnostiske tekster blevet oversat. Alt i alt er der tale om en imponerende mængde, som det måske umiddelbart kan være vanskeligt at overskue. Det følgende er derfor ment som en hjælp til at skaffe sig et overblik over oversættelser af den antikke jødiske og kristne litteratur, der er umiddelbart relevant for bibelforskningen.

JØDISKE TEKSTER

De Gammeltestamentlige Pseudepigrapher

Denne skriftgruppe er ikke som Det Gamle Testaments Apokryfer afgrænset, men omfatter det store antal af bibellignende bøger, der så dagens lys i århundrederne omkring vor tidsregnings begyndelse. De blev i lighed med Apokryferne samt Filons og Josefus' forfatterskaber afskediget af jødedommen og overlevede, igen i lighed med disse, ved at kirken overleverede dem. Derfor findes pseudepigrapherne praktisk taget alene i kristne oversættelser.

I årene 1953-1976 udkom et udvalg af de vigtigste pseudepigrapher i dansk oversættelse som *De gammeltestamentlige Pseudepigrapher I-II* (København: I kommission hos Gads Forlag), under redaktion af Erling Hammershaimb, Johannes Munck, Bent Noack og Paul Seidelin og under medvirken af Arne Bugge, Svend Holm-Nielsen, Niels Hyldahl og Benedikt Otzen. Efter at have

¹ Offentliggjort første gang i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 66 (2003) s. 53-65. Den vil løbende blive revideret og ajourført. Denne udgave er opdateret 12. august 2008.

2 Mogens Müller: Danske oversættelser af oldjødiske og oldkristne tekster

været udsolgt i en årrække blev hele samlingen genudgivet i en 2. udgave i ét bind ved Bodil Ejrnæs og Benedikt Otzen af Det Danske Bibelselskab i 2001. Udgivelsen indeholder i alt sytten ”skrifter”. Opdelt efter genre² er det

Historiske og legendariske fortællinger

Tredje Esdrasbog (Erling Hammershaimb)

Tredje Makkabæerbog (Niels Hyldahl)

Resten af Baruks Ord (Paralipomena Jeremiou) (Erling Hammershaimb)

Undervisning i fortællende form

Aristeas (Johannes Munck)

Jubilæerbogen (Bent Noack)

Esajas Martyrium (Erling Hammershaimb)

Adamsbøgerne (Moses' Apokalypse; Adams og Evas Liv) (Erling Hammershaimb)

Undervisning i belærende form

Fjerde Makkabæerbog (Niels Hyldahl)

De Tolv Patriarkers Testamenter (Benedikt Otzen)

Poetiske skrifter

Salomos Salmer (Svend Holm-Nielsen)

Apokalypser

Sibyllinske Orakler (Bent Noack)

Første Enoksbog (den etiopiske) (Erling Hammershaimb)

Anden Enoksbog (den slaviske) (Arne Bugge og Erling Hammershaimb)

Moses' Himmelfart (Bent Noack)

Fjerde Ezrabog (Bent Noack)

Den syriske Baruksapokalypse (Paul Seidelin)

Den græske Baruksapokalypse (Erling Hammershaimb)

Siden er tilkommet:

Undervisning i fortællende form

Pseudo-Filon, Liber antiquitatum biblicarum/En bog om den bibelske fortid.

Oversættelse, indledning og kommentar ved Jens Christensen. Bibel og historie 23 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2000).

Poetiske skrifter

Tragediedigteren Ezekiel. Introduktion og oversættelse ved Flemming Nielsen.

Dansk Teologisk Tidsskrift 62 (1999) s. 81-105.

² Inddelingen er overtaget fra *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit* (Gütersloh 1973ff.).

Er samlingen *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit* retningsgivende, mangler der på dansk af egentlige titler under ”Historiske og legendariske fortællinger”: *Vitae Prophetarum*, under ”Undervisning i fortællende form”: *Josef og A-senat*, under ”Undervisning i belærende form”: *Abrahams Testamente*, *Jobs Testamente*, *Isaks Testamente*, *Femte og Sjette Ezrabog* og under ”Poetiske skrifter”: *Fem syriske Salmer*, inkl. *Sl 151*, og endelig af ”Apokalypser”: *Abrahams Apokalypse*, *Elias' Apokalypse*, *Ezras Apokalypse*, *Zefanias' Apokalypse* og *Apokryphon Ezekiel*³.

Dødehavsskrifterne

En samlet udgave⁴ af de vigtigste af de ikke-bibelske tekster fra Qumran forelå tidligt i:

Dødehavsteksterne. I oversættelse og med noter ved Eduard Nielsen og Benedikt Otzen (København: Gads Forlag 1959). Den indeholder følgende otte titler:

Habakkukkommentaren (Eduard Nielsen)

Mikakommentaren (Eduard Nielsen)

Nahumkommentaren (Eduard Nielsen)

Sekthåndbogen (Benedikt Otzen)

Takkesalmerne (Benedikt Otzen)

Krigsrullen (Eduard Nielsen)

Sektreglen (Eduard Nielsen)

Hemmelighedernes bog (Eduard Nielsen)

Tidligere forelå *Damaskusskriftet*, der var blevet fundet i Cairo i 1896, i dansk oversættelse i Flemming Friis Hvidberg, *Menigheden af den nye Pagt i Damaskus* (København: Gads Forlag 1928).

En ny og mere fuldstændig udgave er Bodil Ejrnæs (red.), i samarbejde med Niels Peter Lemche og Mogens Müller og under medvirken af Svend Holm-Nielsen, Jesper Høgenhaven og Hans-Aage Mink, *Dødehavsskrifterne og de antikke kilder om essæerne i ny oversættelse* (Frederiksberg: ANIS 1998)⁵. Heri findes:

Damaskusskriftet (CD) (Svend Holm-Nielsen)

³ *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit* omfatter også en række fragmenter af antikjødiske forfattere (Eupolemos, Artapanos, Pseudo-Hekataios, Aristobul, Demetrios, Exeget Aristas, Epiker Philon, Pseudo-Phokylides, Pseudo-Orpheus und andere gefälschte Verse). Den store amerikanske pseudepigrafudgave, *The Old Testament Pseudepigrapha I-II*, edited by James H. Charlesworth (New York: Doubleday 1983) opregner hele 64 numre, men går også helt frem til 9. årh. Er man til noget endnu senere, kan også nævnes: Jes P. Asmussen og Hamid Dadkhan, "En jødisk-persisk Daniel apokalypse, en oversættelse af en apokryf Daniel tekst." *Dansk Teologisk Tidsskrift* 61 (1998) s. 199-215.

⁴ En oversættelse af *Døde Hav Sektens Ordensregler* [Sekthåndbogen] forelå tidligere i Poul Meyer, *Ved kristendommens vugge. Døde Hav dokumenterne i historisk ramme* (København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck 1957) s. 155-182.

⁵ Til udgivelse nogenlunde samtidig med dette værk var i boghandlernes store julekatalog *Nye Bøger 96/97* annonceret en oversættelse ved Søren Giversen af et omfattende udvalg af Dødehavsskrifterne (250 s.) på Samlerens Forlag.

4 Mogens Müller: Danske oversættelser af oldjødiske og oldkristne tekster

- Sekthåndbogen* (1QS) (Hans-Aage Mink)
Sektreghen (1QSa) (Hans-Aage Mink)
Velsignelsesreglen (1QSB) (Niels Peter Lemche)
Tempelrullen (11QTemple) (Hans-Aage Mink)
Udvalg af Lovens Gerninger(4QMMT^{a-f}/4Q394-399) (Jesper Høgenhaven)⁶
Krigsrullen (1QM) (Jesper Høgenhaven)
Takkesalmerne (1QH) (Svend Holm-Nielsen)
Eksegetisk litteratur (Bodil Ejrnæs)
 Esajaskommentarerne (4QpIs^{a-d}/4Q161-164)
 Hoseaskommentarerne (4QpHos^{a-b}/4Q166-167)
 Mikakommentaren (1QpMic/1Q14)
 Nahumkommentaren (4QpNah/4Q169)
 Habakkukkommentaren (1QpHab)
 Salmekommentarerne (4QpPs^a/4Q171)
 Tanhumim (4QTanh/4Q176)
 Florilegium (4QFlor/4Q174)
 Catena (4QCatena^a/4Q177)
 Testimonia (4QTest/4Q175)
 Melkisedekteksten (11QMelch/11Q13)
 Skabelsens Tidsaldre (4QAgasCreat A + B/4Q180 + 181)
 Genesiskommentarerne (4QcommGenA/4Q252)
- Genesis-apokryfen* (1QapGen) (Niels Peter Lemche)
- Fragmenter af forskelligt indhold* (Niels Peter Lemche)
 Annalistisk Kalender (4QCalendrical Doc^{a-c}/4Q332; 4Q320; 4Q324; 4Q333)
 Hemmelighedernes Bog (1QMyst/1Q27)
 Det Nye Jerusalem (4QNJ^{a,b}/4Q554-554a + 5QNJ/5Q15)
 Aramaisk Apokalypse (4QAramaic Apocalypse/4Q246)
 Nabonids bøn (4QPrNab ar/4Q242)
 Hyldest til Kong Jonatan (4QApocryphal Psalm and Prayer/4Q448)
- De antikke kilder om essæerne* (Mogens Müller)
 Filon: *Fra* At Enhver Retskaffen Mand er Fri
 Filon: *Fra* Forsvarsskrift for Jøderne
 Filon: Om det Kontemplative Liv
 Plinius den Ældre: *Fra* Naturhistorie
 Josefus: *Fra* Den Jødiske Krig
 Josefus: *Fra* Den Jødiske Historie
 Hippolyt: *Fra* Gendrivelse af Alle Kætterier

⁶ Tidligere udgave: Jesper Høgenhaven, "En samling af Lovens Gerninger (4QMMT), i dansk oversættelse. I Mogens Müller (red.), *Dødehavsteksterne, essæerne og Det Nye Testamente. Qumransamfundets betydning for forståelsen af den antikke jødedom og den ældste kristendom* (Frederiksberg: ANIS 1994) s. 103-108.

Værket blev udsolgt i 2002, og foreligger nu i en ny, revideret og stærkt udvidet udgave: *Dødehavsskrifterne og de antikke kilder om essæerne*. Redigeret af Bodil Ejrnæs, Søren Holst og Mogens Müller (Frederiksberg: ANIS 2003). Niels Peter Lemches bidrag er i 2. udgave revideret af Søren Holst. Som nye tekster indeholder den:

Krigsbogen (4 QSM/4Q285 og 11QSM/11Q14) (Søren Holst)

Liturgiske og poetiske tekster

Himmellysenes Ord (4QDibHam^{a,c}/4Q504 + 506) (Søren Holst)

Daglige Bønner (4QPrQuot/4Q503) (Søren Holst)

Sange til Sabbatsofferet (4QShirShabb^{a-h}/4Q400-407, 11QShirShabb/11Q17) (Søren Holst)

Bønner til Højtiderne (1QLitPr/1Q34+1Q34bis; 4QPrFêtes^{a-c}/4Q507-509) (Søren Holst)

Velsignelser (4QBer^{a-d}/4Q286-289) (Søren Holst)

Apokryfe Salmer (11QapocrPs/11Q11) (Bodil Ejrnæs)

Vismandens Sange (4QShir^{a,b}/4Q510-511) (Jesper Høgenhaven)

Apokryfe Klagesange (4QapocrLam/4Q179) (Jesper Høgenhaven)

Ikke-kanoniske Salmer (4Q380-381) (Bodil Ejrnæs)

Apokryfe Kompositioner fra Salmerulle A (11QPs^a/11Q5) (Bodil Ejrnæs)

Bøn om Udfrielse

Henvendelse til Zion

Hymne til Skaberen

Davids Kompositioner

[Takkesalmer (4QH^a4Q427) (Bodil Ejrnæs) er indarbejdet i Takkesalmerne]

Visdomslitteratur

Instruktion (4QInstruction^{a-d,g}/4Q415-418; 4Q423; 1QInstruction/1Q26) (Jesper Høgenhaven)

Visdomstekst (4Q424) (Jesper Høgenhaven)

Vismandens Ord til Alle Morgenrødens Børn (4Q298) (Jesper Høgenhaven)

Hemmelighedernes Bog (udvidet med 4QMyst^{a-c}/4Q299-301) (Jesper Høgenhaven)

Retfærdighedens Veje (4Q420-421) (Jesper Høgenhaven)

Visdomsværk (4Q185) (Jesper Høgenhaven)

Fru Dårskab (4Q184) (Søren Holst)

Saligprisninger (4QBéat/4Q525) (Bodil Ejrnæs)

Fragmenter med forskelligt indhold

[Danielapokryfen (4QapocrDan/4Q246; i 1. udgave Aramaisk Apokalypse)] (Søren Holst & Niels Peter Lemche)

Fortællinger om Det Persiske Hof (4QPrEsther^{a-c}/4Q550a-e) (Jesper Høgenhaven)

Noas fødsel (4Q534-536) (Jesper Høgenhaven)

Astrologisk Tekst (4QHoroscope/4Q186) (Jesper Høgenhaven)

6 Mogens Müller: Danske oversættelser af oldjødiske og oldkristne tekster

Fysiognomisk Beskrivelse (4QPhysiognomy/Horoscope/4Q561) (Jesper Høgenhaven)

[Apokryf Salme og Bøn (4QApocrPsalm and Prayer/4Q448; i 1. udgave Hyldest til Kong Jonatan)] (Søren Holst & Niels Peter Lemche)

Historiske Tekster (4Q578; 4Q331-333; 4Q468a; 4Q245; 4Q523; delvist sammenfald med 1. udgavens Annalistisk Kalender) (Søren Holst & Niels Peter Lemche)

Kalendertekster (4QMish C og 4QCalend/Mish A/4Q324 og 4Q 320; delvist sammenfald med Annalistisk Kalender i 1. udgave) (Søren Holst & Niels Peter Lemche)

Messiansk Apokalypse (4QMessianic Apocalypse/4Q521) (Søren Holst)

Filon fra Alexandria

Af Filons forfatterskab foreligger på dansk af ”hele” skrifter alene:

Om Cherubim og Flammesværdet og Kain og den første Kvindefødte. Indledt og oversat ved Poul Johannes Jensen, i *Græsk Mystik*. Verdensreligionernes Hovedværker. Under redaktion af Poul Tuxen og Aage Marcus (København: Gyldendal 1953) s. 17-21 og s. 37-66.

Om det Kontemplative Liv. Oversat og indledt ved Mogens Müller, i Bodil Ejrnæs (red.), *Dødehavsskrifterne og de antikke kilder om essæerne i ny oversættelse* (Frederiksberg: ANIS 1998) s. 478-495.

Josefus

Josefus’ omfattende forfatterskab forelå i en fuldstændig dansk oversættelse ved Andreas Reiersen i tre bind, 1751-1757. Siden har alene Den jødiske Krig foreligget nyoversat, nemlig i

Flavius Josefus. Jødernes Krig mod Romerne. Oversat og forsynet med Noter af Alexander Rasmussen (København: Lehmann & Stages Bøghandel 1905) og *Den Jødiske Krig*. Oversat med indledning og kommentarer af Erling Harsberg (København: Museum Tusulanums Forlag 1997).

Et stort projekt med at få oversat hele dette vigtige forfatterskab blev påbegyndt i 1979 af Per Bilde i samarbejde med Niels Hyldahl og Bent Noack. Formatet skulle være i stil med pseudepigraf-udgaven, og en udgivelse af i alt fem bind skulle have fundet sted 1982-1985. Arbejdet blev imidlertid indstillet, da Søren Giversen meddelte, at han praktisk taget var færdig med et tilsvarende projekt.

Rabbinsk litteratur

Desværre foreligger der ingen oversættelser til dansk af ”hele” traktater fra Mishna eller af anden rabbinsk litteratur⁷.

⁷ *Jødedommen. Religiøse tekster gennem 2000 år* 1-2. Udgivet af Børge Rod-Salomonsen og Judith Winther i serien Verdensreligionernes Hovedværker (København: Spektrum 2001) anvender i bind 1, ”Skriften og den rabbinske tradition”, 32 sider til optryk af tekster fra Tanakh [Det Gamle Testamente] i den autoriserede oversættelse af 1992. Af Mishnah, Tosefta og Talmud bliver det kun til brudstykker, hvad der også gælder afsnittet Midrash. Af Mishnah-traktater er der uddrag af Pirkei Avot (kap. 1-4), Brakhot (kap. 1-5) og spredte uddrag af Sandhedrin og Makkot.

KRISTNE TEKSTER⁸

De Apostolske Fædre

Den første fuldstændige oversættelse til dansk i nyere tid af denne skriftgruppe er Peter Schindler, *De apostolske Fædre og andre urkirkelige Dokumenter*, 1-2. *Antiquitates Christianae III-IV* (København: Hagerups Forlag 1948). Foruden de skrifter, der almindeligvis regnes til De Apostolske Fædre (se nedenfor), indeholder denne udgivelse i bind 1: Quadratus' Apologi, Aristides' Apologi, Muratoris Fragment, Fragmenter af og om Papias, Uofficielle Jesus-ord, i bind 2: et udvalg af de tidligste apokryfe evangelier "fra før aar 150" (sic!)(jf. nedenfor): Fragmenterne af Hebræer-, Ægypter-, Peters- og Matthiasevangeliet, samt af barndomsevangelierne: Jakobs- og Thomas-evangeliet [= Thomas' Barndomsfortælling]. Af andre apokryfer fra samme tidsrum: Esaias' Himmelfart, Petri Prædiken, Petri Apokalypse, Petri Akter, Apostlenes Sendebrev og Salomons Oder.

I 1985 udkom samme dag

De apostolske Fædre i dansk oversættelse med indledninger og noter. Under redaktion af Niels Jørgen Cappelørn, Niels Hyldahl og Bertil Wiberg (København: Det Danske Bibelselskab 1985). Denne udgivelse indeholder:

Didakè (Bent Noack)

Første Klemensbrev (Niels Hyldahl)

Andet Klemensbrev (Martha Byskov)

Ignatius' breve (Niels Thomsen)

Polykarps brev (Søren Agersnap)

Polykarps martyrium (Søren Agersnap)

Barnabas' brev (Mogens Müller)

Diognetbrevet (Per Bilde)

Hermas Hyrden (Geert Hallbäck)

og

De apostolske Fædre i oversættelse med indledning og noter I-II ved Søren Giversen (København: Museum Tusulanums Forlag 1985). Denne udgivelse indeholder, foruden de ovennævnte skrifter:

Papias-fragmenterne

Presbyter-fragmenterne

Kvadratus-fragmentet.

⁸ Se hertil Niels Krogh Rasmussen og Holger Villadsen, "Nordiske oversættelser af patristisk litteratur". *Lumen* 18 (1975) s. 73-97, "Revideret udgave 1999 ved Holger Villadsen: Nordiske oversættelser af patristisk litteratur 1577-1998" i *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 14 (1999) s. 12-45 (<http://www.teo.au.dk/html/for-pat/FP-page6.html>).

Dette værk blev i 2001 genudsendt i en revideret og forøget udgave som

Oldkristne tekster I-II. De apostolske Fædre. Frelserens Evangelium. Spredte Jesusord. Ved Søren Giversen (Herning: Poul Kristensens Forlag 2001).

Nytestamentlige Apokryfer

Første samlede udgivelse af en række af de apokryfe evangelier er Herman Grube Gregersen, *De apokryfiske evangelier til Ny Testamente med en efterslæt* (Odense: Milo 1886). Første udgave med et bredere udvalg af de ældste skrifter i denne gruppe foreligger nu i

Nytestamentlige Apokryfer. Oversættelse, indledninger og noter ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen (København: Det Danske Bibelselskab 2002; 2. udgave 2005).

I denne udgave findes, foruden en række ikke-kanoniske Jesus-ord og fragmenterne Papyrus Oxyrhynchus 840 og 1224, Papyrus Egerton og Det ”hemmelige” Markusevangelium, fragmenterne af Nazarærevangeliet, Ebjonitterevangeliet, Hebræerevangeliet og Egypterevangeliet, følgende sytten ”titler”:

Thomasevangeliet

Petersevangeliet

Apostlenes Brev

Jakobs Forevangelium

Thomas’ Barndomsfortælling

Abgar og Jesus (brevveksling)

Kerygma Petrou

Laodikenserbrevet

Seneca og Paulus (brevveksling)

Andreasakterne

Johannesakterne

Paulusakterne

Petersakterne

Thomasakterne

*Esajas’ Himmelfart*⁹

Peters Åbenbaring

Paulus’ Åbenbaring

Samme dag udkom:

Oldkristne Tekster III. De apokryfe Evangelier. Ved Søren Giversen (Herning: Poul Kristensens Forlag 2002)¹⁰.

⁹ Esajas’ Himmelfart 1,1-5,14 = den gammeltestamentlige pseudepigraf Esajas’ Martyrium.

¹⁰ Heri annonceres i forordet et yderligere bind med forfatterens oversættelse af De apokryfe Apostelgerninger, Breve og Åbenbaringsbøger.

Heri er indeholdt¹¹: De samme kun fragmentarisk overleverede evangelier (Hebræer-, Nazaræer, Ebjoniter og Egypterevangeliet og Peters Prædiken [Kerygma Petrou]. Derudover Matthias' Traditioner [derimod ikke Det "hemmelige" Markusevangelium].

Af rester af håndskrifter, foruden Det ukendte Evangelium [= Papyrus Egerton], Forbøn for Fjender [= Papyrus Oxyrhynchus 1224] og Jesus og Disciplene i Templet [= Papyrus Oxyrhynchus 840]: Bebudelsen og Flugten til Egypten, Brylluppet i Kana, Nathanael, Jesus og Peter, Den slette Frugt og Jesu Bøn og Afskedsord (alle yderst fragmentarisk overleverede evangelierester).

Af mere "hele" skrifter: Foruden *Jakobs Forevangelium*, *Thomas Israelits Bog om Herrens Barndom* [= *Thomas' Barndomsfortælling*], *Thomasevangeliet* og *Petersevangeliet*:

Pseudo-Matthæusevangeliet [= *Det uægte Matthæusevangelium*]

Bogen om Marias fødsel

Jordemoderens Fortælling

Thomas Apostels Skrift om Herrens Barndom

Thomas' Skrift om Jesu Barndom

Josef Tømrers Historie

Talekilden eller Q

Jakobsapokryfen [fra Nag Hammadi-biblioteket]

Frelserens Dialog [fra Nag Hammadi-biblioteket]

Mariaevangeliet

Johannes' Spørgsmål

Nikodemusevangeliet

1. *Pilatusakterne*

2. *Nedfarten til Dødsriget*

Pilatus' Brev til Tiberius, Pilatus' brev til Claudius, Pilatus' Indberetning,

Pilatus' Pågribelse, Pilatus' Død og Frelseren Hævnes.

Af nyttestamentlige apokryfer foreligger i enkeltudgaver desuden:

Jakobs Forevangelium og Det uægte Matthæusevangelium. Oversat og udgivet med indledning og billeder af Knud Banning (København: I kommission hos Gads Forlag 1980).

Mariaevangeliet: Bente Holmen og Annette Lerstrup, "Maria Evangeliet på koptisk". I Bent Alster og Paul John Frandsen (red.), *Dagligliv blandt guder og mennesker. Den nære Orient i oldtiden* (København: Museum Tusculanums Forlag 1986) s. 211-220.

Ole Davidsen, *Kristi fødsel. Tekster og tolkninger år totuind* (Højbjerg: Hovedland 2000) rummer, foruden *Jakobs Forevangelium*, *Thomas' Barndomsfortælling*

¹¹ Når Søren Giversens udvalg af apokryfe evangelier er så meget fyldigere end Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsens, skyldes det, at det også medtager varianter af *Thomas Israelits Bog om Herrens Barndom* samt langt yngre skrifter. Således omfatter Bibelselskabets udgave praktisk taget alene de apokryfer, der er så tidlige, at de også figurerer i Philipp Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur* (Berlin: de Gruyter 1975).

10 Mogens Müller: Danske oversættelser af oldjødiske og oldkristne tekster

og *Det uægte Matthæusevangelium*, også *Det Arabiske Barndomsevangelium* (på nær de kapitler, der er identiske med *Thomas' Barndomsfortælling*).

De Pseudo-Clementinske Skrifter

”Clementinerne, den ældste christelige roman” [Homilierne]. I Carl Emil Scharling, *Theologiske Afhandlinger*. Udgivne af Peter J. Chr. Scharling (Kjøbenhavn: C.A. Reitzels Forlag 1880) s. 243-343 (oprindeligt i *Theologisk Tidsskrift* 3 (1839) s. 1-110).

”Klementinerne. Livsbillede fra kristenold” [udvalg af Rufin: *Recognitiones Clementis*]. Af C.F. Jakobsen. *Nordisk månedsskrift for folkelig og kristelig oplysning* 1877, 2. halvårgang (Odense 1877) s. 420-485.

Nag Hammadi-biblioteket

Sandhedens Evangelium. De gnostiske håndskrifter fra Nildalen. Af Søren Giversen. *Teologiske Studier II. Række Nr. 2* (København: Gads Forlag 1957; genudgivet i revideret skikkelse som *Sandhedens Evangelium. Gnostisk Bibliotek 1*, København: SphinX 1990); de yderligere bind med andre af Nag Hammadi-skrifterne, der er annonceret på omslaget, er endnu ikke udkommet). *Thomasevangeliet*. Indledning, oversættelse og kommentarer ved Søren Giversen (København: Gads Forlag 1959; genudgivet i revideret skikkelse, København: Gyldendal 1990).

Filipsevangeliet. Indledning, studier, oversættelse og noter ved Søren Giversen (København: Gads Forlag 1966).

Søren Giversen, ”Jeg-er teksten i kodeks VI fra Nag Hammadi”, i Niels Hyldahl & Eduard Nielsen (red.), *Hilsen til Noack* (København: Gads Forlag 1975) s. 65-80.

Desuden – som nævnt ovenfor – *Jakobsapokryfen og Frelserens Dialog* [i *Oldkristne Tekster III. De apokryfe Evangelier*. Ved Søren Giversen (Herning: Poul Kristensens Forlag 2002)].

Eugnostos' Brev og *Sophia Jesu Christi*. I René Falkenberg & Jesper Hyldahl, *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi* fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren. I oversættelse med indledning og kommentarer. *Bibel og historie* 25 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2003). En samlet oversættelse af Nag Hammadi-teksterne ved Søren Giversen har længe været annonceret, fx i *Sandhedens Evangelium* (1990) s. 63.

Fra samme miljø som Nag Hammadi-biblioteket stammer det først i 2006 udgivne *Judasevangelium*. Dansk oversættelse: Paul John Frandsen, ”Judas-evangeliet”, *Papyrus* 26 (2006/1) s. 34-43. Siden desuden:

Tilde Bak og Katrine Brix, ”Judasevangeliet fra Codex Tchacos”, *Bibliana* 8 (2007). Nr. 1 s. 31-58.

René Falkenberg, ”Judasevangeliet (Codex Tchacos 33,1-58,28)”, i Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Einar Thomassen (red.), *Mellem venner og fjender. En folkebog om Judasevangeliet, tidlig kristendom og gnosis*. *Antikken og kristendommen* 6 (Frederiksberg: ANIS 2008) s. 15-38.

Gnostiske (og manikæiske) skrifter

Den Ukendte Gud. Hermes-skrifterne i oversættelse ved Søren Giversen (København: Gads Forlag 1983).

Ptolemæus' Brev til Flora. I Mogens Müller, *Gnostikerne og Bibelen. Ptolemæus og hans brev til Flora*. Indledning, oversættelse og kommentarer. Tekst & Tolkning 9 (København: Akademisk Forlag 1991).

Jeg, Mani - Jesu Kristi Apostel. Religionsstifteren Mani's selvbiografi i oversættelse med indledning og noter ved Søren Giversen (København: Museum Tusulanums Forlag 1987).

Apologeterne og tidlige kirkefædre til og med Euseb (i kronologisk rækkefølge)
Aristides

Aristides' Apologi [oversættelse og indledning af] N.A. Buchwaldt. *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke* 10 (1894) s. 467-484 (dette skrift er også medtaget i Peter Schindler, *De apostolske Fædre og andre urkirkelige Dokumenter* 1 (1948) s. 276-297).

Justin

Justinos Martyr's Forsvarsskrift for Kristendommen. Oversat og forsynet med Indledning og Noter af F. Friis Berg (København: Lohses Forlag 1932) er nu afløst af

Justins Apologier. Oversættelse med indledning og kommentar ved Henrik Pontoppidan Thyssen. *Bibel og historie* 18 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996). Der mangler en oversættelse af *Justins Dialog med Jøden Tryfon*.

Irenæus

Grundtvig udgav i 1827 en oversættelse af 5. bog af *Irenæus' Mod alle Kætterier* (*Theologisk Maanedsskrift for 1827*, udgivet af A.G. Rudelbach, genudsendt i 1855 under titlen *Om Kjødets Opstandelse og det evige Liv*). Året før genudgivelsen udkom P.W. Christensen, *Irenæus om den ægte Christendom*. Udvalgte Steder af første og anden Bog, samt hele tredie og fjerde Bog af ovennævntes Værk mod Kjætteerne (Kjøbenhavn: Iversens Forlag 1854). Fra nyere tid foreligger:

Irenæus mod kætterne. Oversættelse [af femte bog]: Ulla Kiel. Indledning og redaktion: Anders-Christian L. Jacobsen (Frederiksberg: ANIS 1999).

En oversættelse af *Mod kætterne* 1. bog 1,1-8,5 (beskrivelsen af den valentinianske gnosis) findes i Mogens Müller, *Gnostikerne og Bibelen. Ptolemæus og hans brev til Flora*. Indledning, oversættelse og kommentarer. Tekst & Tolkning 9 (København: Akademisk Forlag 1991).

Irenæus' Bevis for den kristne forkyndelse. Oversættelse fra armenisk ved Jes P. Asmussen (København: Gad 1970).

Meliton fra Sardes

Om påsken. Oversat af Søren Giversen. I Anna Marie Aagaard (red.), *Alle vort livs mysterier*. Oldkirkelige prædikener i oversættelse (Frederiksberg: ANIS 1992) s. 32-62.

12 Mogens Müller: Danske oversættelser af oldjødiske og oldkristne tekster

Tertullian

Indsigelser mod alle Kætterier. Tertullians og Latinerkirkens mærkeligste Skrift om Troens Ord [Præscriptio hæreticorum]. Sigtet og oversat af F.L. Grundtvig (Kjøbenhavn: Karl Schønberg 1900).

Af nyere oversættelser foreligger alene:

Forsvarsskrift for de kristne. Oversættelse med indledning og noter af Niels Wilfert. Bibel og historie 15 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 1990).

Nævnes kan desuden:

”Pseudo-Tertullian, ”Mod alle kætterier”. Oversættelse og bemærkninger” af Leif Grane. *Fønix* 11 (1987. Særnummer) s. 164-175 (tidligere version i samme, *Kirken i historien. De første otte århundreder* (Kjøbenhavn: Gyldendal 1973) s. 155-160). Optrådte tidligere som kap. 46-53 i *De præscriptione hæreticorum*.

Euseb

Eusebs Kirkehistorie er tilgængelig i Knud Bangs udmærkede, men for længst udsolgte oversættelse (2 bind, Kjøbenhavn: Gyldendal 1940-1945).

Martyrakter

De unge skal se syner. Perpetuamartyriet oversat og kommenteret af Jakob Balling, Ulla Morre Bistrup og Torben Bramming. Bibel og historie 22 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 1997).

Andet

Muratoris Kanon. Geert Hallbäck, ”Muratoris Kanon. Indledning – Oversættelse – Kommentar”. I Troels Engberg-Pedersen, Niels Peter Lemche og Henrik Tronier, *Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status*. Forum for Bibelsk Eksegese 15 (Kjøbenhavn: Museum Tusculanum 2006) s. 143-167.

Antologier

Anna Marie Aagaard (red.), *Alle vort livs mysterier*. Oldkirkelige prædikener i oversættelse (Frederiksberg: ANIS 1992).

Jes P. Asmussen, ”*Når vi nu er af Guds slægt ...*” Tekster til gnosticismen (Kjøbenhavn: Gyldendal 1978).

Karin Grünwald, *Ørkenfædrene* (Kjøbenhavn: ANIS 2004).

Den hellenistisk-romerske verden. Religiøse tekster. Udgivet af Per Bilde. Verdensreligionernes hovedværker (Kjøbenhavn: Spektrum 1998).

Sigfred Pedersen (red.) *Den nytestamentlige tids historie*. Dansk Kommentar til Ny Testamente 2 (Århus: Aarhus Universitetsforlag 1994) s. 413-463.

Tekster til jødedommen. Udvalgt og indledt af Børge Salomonsen. Religionspædagogiske studier (Kjøbenhavn: Gyldendal 1972).